

Uit: Waging nonviolence, 21 mei 2026

Analyse

De ‘Hitler-kwestie’ mag nooit een rechtvaardiging voor oorlog zijn

Het argument dat alleen oorlog de nazi’s had kunnen stoppen, berust op wankelende veronderstellingen en simplificaties die ter discussie moeten worden gesteld.

Alexandre Christoyannopoulos 20 mei 2026

Voorstanders van oorlog en militarisering beroepen zich vaak op gemeenschappelijke herinneringen aan Hitler en de Tweede Wereldoorlog om te beweren dat we ons nu in een vergelijkbare situatie bevinden. Of het nu gaat om Saddam Hoessein in 2003, Al Qaida tijdens de ‘oorlog tegen het terrorisme’, de Iraanse Opperste Leider in 2017 of Poetin sinds 2022, het is een klassiek stijfbeeld om vijandige leiders te vergelijken met de nazi’s. In de aanloop naar de oorlog met Iran in februari van dit jaar vergeleek de Republikeinse senator Lindsey Graham de religieuze leiders van Iran met Hitler en pleitte hij voor een regimewisseling met alle mogelijke middelen.

Het is slechts een kwestie van tijd voordat Hitler opnieuw wordt aangehaald om weer een nieuwe oorlog of nog meer militarisering te rechtvaardigen. Hoe kunnen degenen die zich ongemakkelijk voelen bij oorlog en militarisme zich voorbereiden om dergelijke argumenten te weerleggen?

De ‘Hitler-vraag’ – wat zou je doen als je geconfronteerd werd met nazi-agressie? – heeft zeker lange tijd gefungeerd als een retorische troefkaart tegen pacifisme en geweldloosheid. Ze wordt meestal als een valstrik gesteld. Als pacifisten toegeven dat geweld noodzakelijk zou kunnen zijn, worden hun principes ontmaskerd als hol. Als ze zelfs dan geweld afwijzen, worden ze ontmaskerd als naïef of moreel onverschillig.

Als we echter beter kijken, blijkt dat deze benadering berust op wankelende aannames en twijfelachtige vereenvoudigingen. Zelfs bij een zo serieuze uitdaging als de ‘Hitler-kwestie’ bieden pacifisme en geweldloosheid veel serieuzere en praktischer inzichten dan doorgaans wordt erkend.

Zoals ik in een recent artikel in een wetenschappelijk tijdschrift uitvoeriger heb onderzocht, zijn er tien manieren waarop de gangbare aannames achter de ‘Hitler-kwestie’ ter discussie kunnen worden gesteld.

Verzet tegen de nazi’s

Wat betreft de specifieke historische context van de nazi-kwestie: ten eerste gaat het formuleren van de vraag in 1939, toen de oorlog al gaande was of op het punt stond te beginnen, voorbij aan of negeert het de decennia van politieke keuzes, structureel geweld en gemiste kansen die die crisis zo acuut maakten.

Van de strafregeling na de Eerste Wereldoorlog, tot de nationalistische terugslag en de bredere gevolgen van de economische ineenstorting van 1929, tot imperiale rivaliteit en gemilitariseerde politiek in heel Europa: er werden beslissingen genomen en bepaalde wegen gekozen. Andere keuzes hadden de opkomst van het nazisme wellicht in de eerste plaats kunnen voorkomen. De crisis van 1939 werd niet veroorzaakt door pacifisme, maar door decennia van geweld en militarisme die de omstandigheden hielpen creëren waarin Hitler kon gedijen.

Ten tweede: zelfs als men aanvaardt dat de oorlog uiteindelijk heeft bijgedragen aan de nederlaag van nazi-Duitsland, zou een eerlijk verslag een kritischer blik moeten werpen op wat geweld wel –

en niet – heeft bereikt. Militair geweld heeft de opkomst van Hitler niet verhinderd, noch heeft het de vroege uitbreiding van de nazi-macht een halt toegeroepen.

De oorlog heeft de Europese joden evenmin tegen genocide beschermd; de Holocaust escaleerde juist onder de dekmantel en de wreedheid van de oorlogsomstandigheden. De oorlogsinspanningen van de geallieerden waren evenmin in de eerste plaats ingegeven door de wens om genocide te stoppen. De strategische prioriteiten waren gericht op territoriale en politieke concurrentie, en kansen om de machinerie van de massamoord te verstoren werden vaak niet benut.

Dit maakt het gangbare verhaal van de Tweede Wereldoorlog als een onomstotelijke morele triomf ingewikkelder. Dezelfde staten die Hitler versloegen, tolereerden of negeerden andere wrede daden voor en na de oorlog (Gaza is een recent voorbeeld). Bovendien ging het conflict zelf gepaard met enorme burgerslachtoffers, willekeurige bombardementen en vormen van collectieve bestraffing die de grens tussen gerechtigheid en vernietiging doen vervagen. De oorlog mag dan wel het naziregime ten val hebben gebracht, maar dat ging gepaard met enorme menselijke offers en zonder de onderliggende ideologieën van fascisme en militarisme uit te roeien, die in verschillende vormen voortduren en de laatste jaren bijzonder nieuw leven zijn ingeblazen en bedreigend zijn geworden.

Ten derde was gewelddadig verzet niet de enige vorm van verzet die de nazi's uiteindelijk versloeg. Ook geweldloos verzet droeg hieraan bij. In heel bezet Europa hielden gewone mensen en instellingen zich bezig met burgerlijke verzetsdaden, waaronder stakingen, bureaucratische obstructie, clandestiene publicaties, onderwijsboycots en netwerken die Joden verborgen hielden en beschermden. In landen als Denemarken en Bulgarije hielp publieke solidariteit grote aantallen Joodse levens te redden. Zelfs binnen Duitsland dwongen protesten zoals de Rosenstrasse-demonstratie, waarbij niet-joodse vrouwen de vrijlating van hun joodse echtgenoten afdwongen, het regime tot concessies. (Overigens zijn er ook in de huidige oorlog in Oekraïne voorbeelden van geweldloos verzet en verdediging te vinden.)

Deze inspanningen werden zelden op grote schaal gecoördineerd en hebben het nazisme niet op eigen kracht verslagen. Maar hun bijdrage weerlegt het idee dat geweldloosheid afwezig of irrelevant was. Dergelijke voorbeelden waren echter ook grotendeels spontaan (zoals ze dat sinds 2022 in Oekraïne zijn). De bevolkingsgroepen die zich geweldloos verzetten, hebben niet geprofiteerd van systematische training en investeringen in dergelijke methoden. Maar net zoals militair succes afhangt van training, middelen en coördinatie, geldt dat ook voor effectief geweldloos verzet.

Ten vierde werkt geweldloosheid, zoals we weten uit talrijke recente wetenschappelijke studies en honderden voorbeelden, anders dan geweld. In plaats van erop gericht te zijn een tegenstander fysiek te overmeesteren, is het erop gericht de sociale en politieke fundamenteën van diens macht te ondermijnen. Autoritaire regimes – zelfs de meest wrede – zijn afhankelijk van gehoorzaamheid, legitimiteit en de medewerking van gewone mensen. Wanneer die vormen van steun worden ingetrokken, brokkelt het functioneren van het regime af. Geweldloos verzet kan ook leiden tot wat vaak een ‘backfire-effect’ wordt genoemd, waarbij de onrechtvaardigheid van de onderdrukking aan het licht wordt gebracht en tegen de onderdrukker wordt gekeerd door de publieke opinie te mobiliseren.

Zelfs het naziregime was niet immuun voor deze dynamiek. Het lette op de publieke opinie en paste zijn beleid aan wanneer tegenreacties de stabiliteit bedreigden. De zichtbaarheid van geweld was van belang: na de alom veroordeelde wreedheid van de Kristallnacht werd het antisemitische beleid discreter uitgevoerd. De nazi-autoriteiten deden er alles aan om de praktische elementen van de ‘Endlösung’ aan het oog van het publiek te onttrekken. Waar Joodse gemeenschappen minder geïsoleerd waren en op bredere solidariteit konden rekenen, zoals in Denemarken en Bulgarije, waren de overlevingskansen hoger. Deze voorbeelden suggereren dat de publieke opinie en sociale banden niet irrelevant waren, zelfs niet onder totalitair bewind.

Ten vijfde wordt de Tweede Wereldoorlog vaak herinnerd als een oorlog tegen ‘de Duitsers’, als een totale oorlog waarin hele bevolkingsgroepen tegen elkaar werden opgezet, alsof alle Duitsers even schuldig waren. Dit verhult het feit dat ook veel niet-nazistische Duitsers slachtoffers van het nazisme waren – zoals burgers, dienstplichtigen en dissidenten. Militaire conflicten hebben de neiging om hele naties tot vijanden te maken. Oorlog ontmenselijkt, versterkt binaire identiteiten en legitimeert grootschalige vernietiging (zoals de genocide in Gaza maar al te duidelijk illustreert). Pacifisme en geweldloosheid daarentegen staan erop de menselijkheid van alle betrokkenen te erkennen, zelfs terwijl ze zich verzetten tegen onrechtvaardigheid.

Verzet tegen oorlog

Afgezien van de specifieke kenmerken van de nazi-context is het de moeite waard om ook enkele van de aannames onder de loep te nemen waarmee de ‘Hitler-vraag’ doorgaans wordt gesteld. Ook hier komen vijf kritische punten op de gangbare opvattingen naar voren.

Ten eerste wordt pacifisme vaak te karikaturaal voorgesteld en verkeerd begrepen. Zo wordt er vaak aangenomen dat pacifisme een eenduidige, absolutistische doctrine is die alle vormen van geweld onder alle omstandigheden afwijst. Toch is het pacifistische gedachtegoed divers. Sommige stromingen zijn principieel, andere pragmatisch; sommige verzetten zich tegen alle oorlog, terwijl andere stellen dat specifiek moderne oorlogsvoering – vooral in het nucleaire tijdperk – te destructief is om te rechtvaardigen. Veel pacifisten houden zich intensief bezig met vragen over strategie, effectiviteit en politieke verantwoordelijkheid.

Een andere misvatting is dat pacifisme gelijkstaat aan passiviteit. Integendeel, geweldloze actie brengt vaak risico’s, verstoring en moed met zich mee. Het kan stakingen, burgerlijke ongehoorzaamheid, boycots en andere vormen van actief verzet omvatten die machtsstructuren rechtstreeks uitdagen. Dergelijke acties zijn verre van passief en vereisen vaak aanzienlijke organisatie en persoonlijke opoffering.

Ten tweede is geweldloosheid effectiever dan haar tegenstanders vaak lijken aan te nemen. Studies hebben aangetoond dat geweldloze campagnes historisch gezien succesvoller zijn geweest dan gewelddadige, zelfs tegen autoritaire regimes, en dat ze doorgaans tot meer democratische en stabiele resultaten leiden. Hoewel deze bevindingen tot enige discussie hebben geleid en zeker geen garantie bieden voor succes in alle gevallen, ondermijnen ze de aanname dat geweld inherent effectiever is.

Er is weliswaar geen duidelijk historisch voorbeeld van een samenleving die zich met uitsluitend geweldloze methoden met succes tegen een grootschalige invasie heeft verdedigd. Er zijn echter wel voorbeelden te vinden van burgerlijk verzet tegen bezetting en autoritair bewind, wat suggereert dat geweldloze verdediging als een voortzetting van deze praktijken zou kunnen fungeren. Het idee van „burgerlijke verdediging“ houdt in dat de gehele bevolking wordt voorbereid om verzet te bieden door middel van niet-medewerking, waardoor bezetting bemoeilijkt of onhoudbaar wordt gemaakt. Deze aanpak is nog nooit systematisch toegepast, waardoor het moeilijk is om deze te evalueren — maar het potentieel ervan kan niet zomaar terzijde worden geschoven.

Ten derde mag ook de ‘constitutieve’ impact van oorlog niet worden verwaarloosd. Geweld, zelfs wanneer het effectief is, bereikt niet alleen doelstellingen; het geeft samenlevingen een nieuwe vorm (zoals blijkt uit de landen die getroffen zijn door de oorlog in Oekraïne, en in Israël en Palestina). Oorlog versterkt gemilitariseerde instellingen, normaliseert hiërarchieën en kweekt culturen die geweld meer accepteren. Het laat diepe psychologische en sociale littekens achter en wakkert vaak toekomstige conflicten aan. De economische en politieke systemen die zijn opgebouwd om oorlog te ondersteunen – wapenindustrieën, militaire allianties, veiligheidsinfrastructuren – gaan een eigen

leven leiden.

Dit roept een ander soort vraag op: niet alleen of geweld een bepaalde vijand kan verslaan, maar ook wat voor soort wereld het daarbij creëert. Als oorlog juist de omstandigheden bevordert – militarisme, ontmenselijking, autoritarisme – die regimes als nazi-Duitsland mogelijk maken, dan kan het zelfvernietigend zijn om erop te vertrouwen als oplossing.

Ten vierde is elke veronderstelling dat geweld kan worden beheerst eveneens twijfelachtig. Oorlog wordt vaak voorgesteld als een nauwkeurig instrument, maar in de praktijk is het chaotisch en onvoorspelbaar. Het escaleert, leidt tot onbedoelde gevolgen en overschrijdt vaak de bedoelingen van degenen die het initiëren, zoals we zien bij de aanhoudende oorlog van de VS en Israël tegen Iran. Burgerslachtoffers, milieuvernietiging en langdurige instabiliteit zijn geen uitzonderingen, maar terugkerende kenmerken. Eenmaal ontketend is geweld moeilijk in te dammen.

Ten vijfde is het de moeite waard stil te staan bij het culturele en politieke gebruik van de ‘Hitler-kwestie’. Deze wordt niet alleen vaak aangehaald in historische debatten, maar ook in hedendaagse conflicten, waar vijandelijke leiders herhaaldelijk worden afgeschilderd als ‘weer een Hitler’ om de zoveelste militaire interventie te rechtvaardigen. Deze framing vereenvoudigt complexe situaties en stimuleert een moreel verhaal waarin geweld de enige verantwoorde keuze lijkt. Het weerspiegelt ook een bepaald perspectief, geworteld in westerse ervaringen en dominante herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog, dat andere geschiedenissen en standpunten verduistert, zoals die van gewetensbezwaarden, dissidenten, vrouwen, raciale minderheden of gekoloniseerde volkeren.

Het resultaat is dat een geromantiseerd beeld van oorlog als een moment van heroïsche en hypermannelijke strijd tegen het kwaad, waarbij geweld betreuenswaardig maar noodzakelijk is, in stand wordt gehouden. Dit verhaal gaat voorbij aan de bredere gevolgen van oorlog en de stemmen van degenen die de kosten ervan het meest direct ondervinden — burgers, gemarginaliseerde gemeenschappen en degenen buiten de machtscentra.

Dit alles wil niet zeggen dat geweldloosheid Hitler zeker zou hebben tegengehouden of dat alle oorlogen te vermijden zijn. Wat ik wel wil zeggen, is dat de “Hitler-vraag” geen zo doorslaggevend argument tegen pacifisme en vóór de volgende oorlog is als degenen die deze vraag stellen vaak lijken te denken. Door de aannames ervan te onderzoeken en de historische feiten opnieuw te bekijken, blijkt de keuze tussen geweld en geweldloosheid complexer te zijn dan de vraag doet vermoeden. Pacifisme en geweldloosheid bieden geen simplistische afwijzing van geweld, maar een reeks kritische instrumenten om na te denken over macht, verzet en de langetermijngevolgen van politiek handelen.

In een wereld waar oproepen tot oorlog nog steeds worden gerechtvaardigd door een beroep te doen op existentiële bedreigingen en morele urgentie, zouden voorstanders van pacifisme en geweldloosheid zich niet ontwapend moeten voelen door de ‘Hitler-vraag’. De uitdaging is niet om gemakkelijke antwoorden te geven, maar om het gesprek te verbreden – om alternatieven te overwegen, aannames in twijfel te trekken en uit te nodigen om de mogelijkheid serieus te nemen dat verzet tegen geweld niet altijd meer geweld vereist.

Dr. Alexandre Christoyannopoulos is universitair hoofddocent politiek en internationale betrekkingen aan de Loughborough University in het Verenigd Koninkrijk. Hij is hoofdredacteur van het Journal of Pacifism and Nonviolence.

(vertaling deepL.com)